

ԿԱՐԵՆ ՀԱՄԼԵՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ - Ծնվել

է 1969 թ. մայիսի 25-ին Երևանում: 1986 թ. միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Բելոռուսական պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: 1987-1989 թթ. ծառայել է Խորհրդային բանակում: Զորացրվելուց հետո 1989 թ. տեղափոխվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, որն ավարտել է 1993 թ.:

Կ. Խաչատրյանը 1995 թ. փետրվարից աշխատանքի է անցել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում, նախ՝ որպես ավագ լաբորանտ, ապա՝ կրտսեր գիտաշխատող, գիտաշխատող, ավագ գիտաշխատող: 1999-2008 թթ. զբաղեցրել է պատմության ինստիտուտի գիտական քարտուղարի պաշտոնը: 2008 թ.-ից ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական հարցերի գծով փոխտնօրենն է: Կ. Խաչատրյանը պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի 004 <<Հայոց պատմության>> մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղարն է:

1998 թ. Կ. Խաչատրյանը պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն, հեղինակ է մոտ երկու տասնյակից ավել գիտական հոդվածների, ուսումնամեթոդական ձեռնարկի և երկու մենագրության: Առաջինը՝ " Великий друг армянского народа – Н.И. Рыхжков ", հրատարակվել է 2004 թ., երկրորդը՝ <<Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ.>>, 2007թ.: Կ. Խաչատրյանը գիտական զեկուցումներով և դասախոսություններով հանդես է եկել միջազգային և հանրապետական բազմաթիվ գիտաժողովներում և գիտագործնական միջոցառումներում:

Գիտական գործունեությանը զուգահեռ՝ Կ. Խաչատրյանը զբաղվում է դասախոսական աշխատանքով: Նա ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոնի մագիստրատուրայի “Պատմության և միջազգային հարաբերությունների” ամբիոնի վարիչն է:

Կ. Խաչատրյանը անկուսակցական է, ամուսնացած է, ունի մեկ որդի և մեկ դուստր:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն,
պ.գ.թ., դոցենտ Կարեն Հ. Խաչատրյանի

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

1. Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920թ., <<Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների>>, Երևան, 1997, թիվ 3, էջ 45-56:
2. ՌՍՖՍՀ և ՀՍԽՀ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը 1921թ. փետրվարին Լոռու չեզոք գոտին ազատագրելու գործում, <<Հայոց պատմության հարցեր>>, Հոդվածերի ժողովածու, Երևան, 1997, պրակ 1, էջ 88-105:
3. ՌՍՖՍՀ օգնությունը Խորհրդային Հայաստանին 1921-1922թթ., <<Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր>>, Նյութերի ժողովածու, Երևան, 1998, էջ 139-150:
4. Էջեր հայ սպաների աքսորի պատմությունից /1920թ. դեկտ.-1921թ. փետրվար/, Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 2000, էջ 72-77:
5. Քեմալականների հայաջինջ քաղաքականությունը 1920-1923թթ., <<Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր>>, Գիտական աշխատություններ, Երևան, 2001, թիվ 4, էջ 13-20:
6. Հայկական հարցը „սառը պատերազմի,, սկզբին, <<Հայոց պատմության հարցեր>>, Երևան, 2001, պրակ 2, էջ 126-131:
7. 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում և Խորհրդային Ռուսաստանը, <<Պատմագիտական հետազոտություններ>>, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Վանաձոր, 2001, էջ 147-163:

8. Հայոց ցեղասպանության պատմությունը և արդիականությունը, <<Օրենք և Իրականություն>>, Երևան, 2002, թիվ 8/46/, էջ 23-26:
9. Армянский вопрос и армянская репатриация в 1945-1949 гг. (по материалам армянских архивов), "Вертикали истории", Тбилиси, 2003, N 5, с. 106-115.
10. Советско-турецкие отношения на начальном этапе холодной войны и Армянский вопрос (1945-1949 гг.), "Вестник РАУ", Ереван, 2003, N 1, с. 50-57.
11. Великий друг армянского народа - Н.И. Рыжков, /монография/, Ереван, 2004, 184 стр.
12. Հայոց ցեղասպանության իրականացման թուրքական քաղաքականության շարունակականությունը 1919-1922թթ., <<Մեծ Եղեռն – 90>>, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005, էջ 29-33:
13. Պատմաբանների կարծիքով՝ Հայոց ցեղասպանությունը ոչ միայն կասկածի ենթակա չէ, այլև վաղուց արդեն ապացուցված փաստ է..., <<Հայ դատն այսօր>>, Հոդվածների ժողովածու, Թեհրան, 2005, էջ 59-67:
14. <<Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության պատմություն>> /Հնագույն ժամանակներից – մինչև արդի շրջանը/: Դասընթացի ծրագիր, Երևան, 2006, 52 էջ:
15. Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության քայլերը ԼՂԻՄ-ը ՀՄԽՀ-ին վերամիավորելու ուղղությամբ 1945-1985 թթ., <<ԼՂՀ. Անցյալը, ներկան և ապագան>> /Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ/, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 93-96:
16. Հայաստանը Անդրֆեդերացիայի և ԽՍՀՄ կազմավորման գործընթացում 1921-1922 թթ., <<Հայոց պատմության հարցեր>> /Գիտական հոդվածների ժողովածու/, Երևան, 2006, հ. 7, էջ 179-198:
17. Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության քայլերը ԼՂԻՄ-ը ՀՄԽՀ-ի հետ վերամիավորելու ուղղությամբ /1945-1985/, <<ԼՂՀ. Անցյալը, ներկան և ապագան>> /Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ/, Երևան, 2007, էջ 66-72:
18. <<Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թթ.>> /մենագրություն/, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 2007, 260 էջ:

19. Армянский вопрос и репатриация армян в Советскую Армению в 1945-1949 гг., „Историческое пространство /Проблемы истории стран СНГ/„, Москва, 2007, N 2, с. 124-133.
20. Ասրանազ Մռավյան, Նշանավոր ձեմարանականներ, պրակ Բ, Էջմիածին, 2009, էջ 279-286:
21. Հայերի ցեղասպանության իրականացման թուրքական քաղաքականության շարունակությունը /1894-1922 թթ./: The succession of the Turkish government's policy of extermination of the Armenian population /1894-1922/, Հետազոտություններ Հայոց ցեղասպանության թեմայով, Budapest, 2009, pp. 16-38.

**ВЕЛИКИЙ ДРУГ АРМЯНСКОГО НАРОДА
Н.И. РЫЖКОВ**

КАРЕН ГАМЛЕТОВИЧ ХАЧАТРЯН

"Великий друг армянского народа - Н.И. Рыжков"

РЕЗЮМЕ

Книга посвящена выдающемуся сыну русского народа, Председателю Совета Министров СССР в 1985-1991 гг. Николаю Ивановичу Рыжкову.

В работе освещаются неоценимые заслуги Н.И. Рыжкова перед народом Армении, в особенности в период деятельности его на посту Председателя Комиссии Политбюро ЦК КПСС по ликвидации последствий Спитакского землетрясения 1988 года в Армении. Показывается большая роль и деятельность Н.И. Рыжкова в деле укрепления и развития российско-армянских отношений и после развала Советского Союза – по наши дни.

В работе не забываются и те, кто в трагические для народа Армении дни после Спитакского землетрясения пришел ему на помощь, проявил милосердие, протянул руку сострадания. Высокое чувство благодарности не чуждо армянскому народу, и мы склоняем голову перед всеми, откликнувшимися на нашу беду.

Связав свою судьбу и чаяния с Россией и русским народом, следуя опыту жизни и заветам своих великих предков и современников, учитывая уроки своей многострадальной, но вместе с тем – полной героических страниц истории, подавляющее большинство армянского народа – и это доказывают многочисленные социологические опросы, глубоко убеждено, что Россия остается его единственным надежным другом и стратегическим союзником. Мощный военно-политический и экономический союз России и Армении открывает новые перспективы для исправления вопиющих ошибок, допущенных большевиками в решении Армянского вопроса. В наступившем новом 21-ом веке, который должен стать веком процветания России и Армении, от справедливого решения Армянского вопроса и восстановления исторических прав армянского народа на свои территории, зависит будущее не только Армении, но и России.

И в этом им помогут Великие сыновья наших народов, такие – как *НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ РЫЖКОВ*.

КАРЕН ГАМЛЕТОВИЧ ХАЧАТРЯН

АРМЯНО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1920-1922 ГОДАХ

РЕЗЮМЕ

В монографии на общем историческом фоне исследуемого периода рассматриваются проблемы взаимоотношений Советской России и Армении. Показывается, что защищая свои геополитические интересы большевистская Россия уже весной 1920 года предприняла военно-политические действия для советизации Закавказья и возвращения региона в сферу своего геополитического влияния.

Осенью 1920 г. потерпев тяжелое поражение в развязанной кемалистами, при поддержке большевиков, турецко-армянской войне, и попав под военно-политическое давление кемалистской Турции и Советской России, Армения была советизирована, провозглашена независимой советской республикой.

После советизации Армении до образования Закавказской федерации и СССР в конце декабря 1922 г., Советская Армения по сути являлась самостоятельной республикой, между ней и Советской Россией установились межгосударственные, военно-политические, социально-экономические и культурные тесные отношения. В этом союзе большевики видели спасение Армении от турецкой опасности и тяжелого экономического кризиса.

В работе освещены следующие основополагающие вопросы армяно-российских отношений.

Армения и процесс ее советизации в контексте восточной политики Советской России, и большевистско-кемалистских отношений весной-осенью 1920 г.; армяно-российское соглашение от 2-го декабря 1920 г. о советизации Армении, и ее внутреннее и внешнее военно-политическое значение.

Политика военного коммунизма в Советской Армении и ее тяжелые социально-политические последствия; февральское вооруженное восстание 1921 г. в Армении, ее подавление силами Красной Армии и восстановление советской власти.

Вопрос армянских территорий и армяно-турецкой границы в сфере восточной политики Советской России в 1921 г. (Московская и Карсская советско-турецкие конференции); армяно-российское военно-политическое сотрудничество в деле освобождения Лорийской нейтральной зоны от грузинской оккупации; советизация Грузии; советизация Зангезура; отторжение большевиками Нагорного Карабаха от Армении на основе незаконного решения Кавбюро от 5-го июля 1921 г..

Установление и развитие межгосударственных отношений Советской Армении и России; армяно-российское сотрудничество в процессе государственно-правового объединения советских республик Закавказья, и последующего образования СССР.

Социально-экономическое положение Армении в первые месяцы советской власти и вопрос помощи Советской России; армяно-российские экономические связи и многосторонняя помощь Советской России в 1921-1922 гг.; помощь армянского народа голодающим Поволжья России во второй половине 1921 - начале 1922 гг.

Выводы и обобщения, исторический опыт армяно-российских отношений полезны для понятия сути сегодняшних отношений Армении и России, которые после распада СССР продолжают неуклонно развиваться.

29-го декабря 1991 г., сразу после образования СНГ, в Москве между Российской Федерацией и Республикой Армения был подписан первый двусторонний договор "О дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности".

В последующие 1992-1994 гг. были подписаны десятки взаимовыгодных соглашений о сотрудничестве в различных отраслях деятельности, торгово-экономический большой договор.

Благодаря активному и решительному посредничеству России в зоне Карабахско-азербайджанского конфликта весной 1994 г. было достигнуто долгожданное перемирие.

16-го марта 1995 г. в Москве было подписано российско-армянское военно-политическое соглашение о дислокации вооруженных сил Российской Федерации на территории Армении. Соглашением, которое не направлено против какой-либо третьей

стороны, был решен также важнейший вопрос совместной охраны армяно-турецкой и армяно-иранской границ. Военно-политическому соглашению, день подписания которого таил в себе некоторый смысл (вспомним большевистско-кемалистский захватнический договор 16-ого марта 1921 года), последовало не менее важное историческое событие, имевшее для наших народов исключительное значение.

Накануне 80-летия чудовищного геноцида армянского народа в Османской Турции, 14-го апреля 1995 г. Государственная Дума Российской Федерации от имени русского народа осудила организаторов истребления армян в 1915-1922 гг., выразила свое глубокое сожаление всему армянскому народу, и признала "24-ое апреля" Днем памяти жертв геноцида. В заявлении Госдумы, которое было принято единогласно, справедливо и прозорливо отмечено, "что физическое уничтожение братского армянского народа на его исторической родине было совершено с целью создания благоприятных условий для разрушения России".

Параллельно с успешным военно-политическим сотрудничеством из года в год расширяются и укрепляются торгово-экономические, научные и культурные отношения Армении и России.

Исторически сложившиеся дружественные союзнические отношения наших республик и народов, подписанием армяно-российского Большого договора от 29-го августа 1997 г. "О дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи" поднялись на уровень стратегического партнерства. При подписании договора президент России Борис Ельцин заявил, что договор подписан по воле армянского и российского народов, соответствует жизненным и долговременным интересам обоих государств.

Мощный военно-политический, экономический союз Армении и России, основанный на общности их интересов, может и должен обеспечить надежную гарантию региональной стабильности, обуздать Турцию и идеологов пантюркизма. Союз двух государств может открыть новые перспективы для исправления вопиющих ошибок, допущенных большевиками в решении Армянского вопроса, и обеспечить мир и коллективную безопасность в регионе.

ԿԱՐԵՆ ՀԱՄԼԵՏԻ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա Մ Փ Ո Փ ՈՒ Մ

Հայաստանի և Ռուսաստանի 1920-1922 թթ. հարաբերությունների պատմության հանգամանակից ուսումնասիրման արդյունքում կարելի է հանգել հետևյալ եզրահանգումների.

- Հայաստանը խորհրդայնացնելու խնդիրը Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններն առաջին հերթին կարևորում էին տարածաշրջանային շահերի տեսանկյունից, Անդրկովկասյան ամբողջ տարածաշրջանը խորհրդայնացնելու և խորհրդային ազդեցության ոլորտում պահելու, քեմալական

Թուրքիայի հետ անմիջական հաղորդակցության ցամաքային կապ հաստատելու անհրաժեշտությամբ:

Քեմալաբուլձևիկյան ռազմաքաղաքական ուժգին ճնշումների տակ 1920 թ. վերջին դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, նրան փոխարինեց Հայաստանի Երկրորդ՝ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունը: Ժամանակի միջազգային հարաբերություններում և տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակում՝ Հայաստանի արևմտյան դաշնակիցների դատապարտելի անգործության, Խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած արևելյան քաղաքականության, որը հիմնված էր քեմալական Թուրքիայի հետ սերտ համագործակցության վրա, Խորհրդային Ադրբեջանի՝ թշնամական, Վրաստանի հանրապետության՝ ոչ բարեկամական տրամադրվածության պայմաններում, Հայաստանի խորհրդայնացումն անխուսափելի էր:

- Խորհրդային Հայաստանում իշխանության առաջին ամիսներին հայ բուլձևիկները մեխանիկորեն կրկնեցին Խորհրդային Ռուսաստանում 1918-1920 թթ. բուլձևիկների կիրառած կառավարման ձևերը, և փորձում էին իրականացնել նույն քաղաքականությունը: Ինչպես խորհրդային մյուս հանրապետություններում, Հայաստանում նույնպես հաստատվեց կոմունիստական (բուլձևիկյան) կուսակցության մենիշխանությունը:

Բուլձևիկների կողմից Հայաստանում գործադրված բռնությունների քաղաքականությունը հանգեցրեց ներքաղաքական իրադրության կտրուկ սրմանը: Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամենը երկուս ու կես ամիս անց, 1921 թ. փետրվարի կեսերին երկրում ապստամբություն բռնկվեց, որի արդյունքում խորհրդային իշխանությունը Հայաստանի մի մասում տապալվեց:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը և խորհրդային իշխանության վերահաստատումը Հայաստանում անխուսափելի էր, քանի որ խորհրդային իշխանության թիկունքին կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը և Կարմիր բանակը:

Փետրվարյան ապստամբությունը սթափեցնող ներգործություն ունեցավ խորհրդային իշխանությունների վրա, ստիպեց առավել զգուշորեն իրականացնել խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում:

- Ռուսաստանի և Հայաստանի խորհրդային իշխանությունների նկատմամբ հայ ժողովրդի վերաբերմունքը և վստահության հարցը կապված էր ՀՍԽՀ սահմանների հարցի արդարացի լուծման հետ:

Հայաստանի խորհրդայնացումով ռազմաքաղաքական նպաստավոր իրավիճակ ստեղծվեց հայ-վրացական տարածքային վիճելի խնդիրներից մեկը՝ Լոռու չեզոք գոտու խնդիրը, Հայաստանի օգտին լուծելու համար: Եթե Խորհրդային Ռուսաստանի համար Լոռու չեզոք գոտում վրացական զինագրավման դեմ բարձրացրած ապստամբությունը նախևառաջ կարևորվում էր Վրաստանի խորհրդայնացման հեռանկարներով, ապա վրացական զինագրավումից Լոռին ազատագրելը և Խորհրդային Հայաստանին միացնելը նրա բնակչության միահամուռ ցանկությունն էր:

Լոռու ազատագրումը վրացական զինագրավումից և Հայաստանին միացնելը հանդիսացավ խորհրդային երկու հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի և Հայաստանի ռազմաքաղաքական համագործակցության առաջին արդյունքը:

- Հայաստանի խորհրդայնացումը նոր հունի մեջ դրեց նաև Չանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Եթե հայ ժողովրդի մեծ զավակ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ Չանգեզուրը կազմեց Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը, ապա Լեռնային Ղարաբաղը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի պլենումի ոչ օրինական որոշումով միացվեց Խորհրդային Ադրբեջանին: Դրանով իսկ կոպտորեն խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Ղարաբաղի հայ բնակչության իրավունքները, անտեսվեցին Խորհրդային Հայաստանի շահերը:

- Հայաստանի խորհրդայնացումով դարձյալ առաջին պլան մղվեց խորհրդաթուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու հարցը: Հայ-թուրքական սահմանի որոշման հարցը Ռուսաստանի իշխանությունները շարունակում էին կապել խորհրդաքեմալական հակաիմպերիալիստական դաշինք ստեղծելու խնդրի հետ, այն կազմում էր բուլձևիկների արևելյան քաղաքականության առանցքը: Թուրքիան և «ամբողջ Արևելքը» խորհրդայնացնելու բուլձևիկյան ծրագրերը դեռևս շարունակում էին օրակարգում մնալ, թեև դրանց մասին չէր բարձրաձայնվում:

1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի «Ռուս-թուրքական բարեկամության և եղբայրության» պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց թուրքական «Ազգային ուխտը», Թուրքիային զիջեց Կարսի մարզը, Մուրմալուի գավառը (հայոց խորհրդանիշ Արարատ լեռով), որը երբեք նրա կազմում չէր եղել, Նախիջևանի երկրամասը (Շարուր-Գարալագյազի շրջանի հարթավայրային մասով), ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը:

Ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով» Հայաստանից խլվեցին և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեցին նրա պատմական տարածքների մեծ մասը: Ոչ Խորհրդային

Ռուսաստանը, և ո՛չ էլ քեմալական Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին տնօրինելու հայ ժողովրդի ճակատագիրը, ուստի տարածքային սահմանագատման հարցերում Մոսկվայի, ինչպես նաև նրանից անմիջականորեն բխող Կարսի պայմանագրերի նկատմամբ Հայաստանն իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

Մոսկվայի և Կարսի ոչ օրինական պայմանագրերով Խորհրդային Հայաստանը դարձավ խորհրդային արևելյան քաղաքականության «փրկագինը», շղթայվեց «համաշխարհային հեղափոխության» սնանկ գաղափարախոսության շղթաներով:

Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական պայմանագրի առկայությունը, հայկական տարածքների՝ քեմալական գործերի զինագրավման տակ գտնվելու փաստը, Խորհրդային Ռուսաստանի թե ներքին, և թե արտաքին ծանր դրությունը, դրան հակառակ՝ քեմալական Թուրքիայի համար բարենպաստ միջազգային իրադրությունը, հնարավորություն չտվեցին խորհրդային դիվանագիտությանը Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսներում իր կամքը թելադրել Թուրքիային, և փոփոխություններ կատարել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով զծված թուրք-հայկական սահմանում: Հայաստանի համար միակ դրականը թերևս կարելի է համարել այն, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի ինքնիշխանությունը, զրկվեց նրա ներքին գործերին միջամտելու հնարավորությունից:

Հայաստանի սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանը չպաշտպանեց հայ ժողովրդի շահերը, դրանք զոհաբերեց քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցության վրա հիմնված իր արևելյան քաղաքականության հեռանկարներին: Ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի պատմական տարածքների զգալի մասը մնաց Թուրքիայի, Ադրբեյջանի և Վրաստանի կազմում, դրանով իսկ տարածաշրջանում ուժեղացավ թուրք-ադրբեյջանա-վրացական գործոնը, թուլացավ հայկականը:

- Խորհրդային հանրապետությունների պաշտպանության, տնտեսության վերականգնման, փոխօգնության, ռազմաքաղաքական սերտ հարաբերություններ հաստատելու ընդհանուր շահերը «Հրամայաբար թելադրում էին առանձին խորհրդային հանրապետությունների պետական միավորումը»:

Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի միջպետական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացը սերտորեն շաղկապված էր անդրկովկասյան հանրապետությունների և Ռուսաստանի միջև ձևավորվող հարաբերությունների հետ, և ընթանում էր զուգահեռ:

Ի տարբերություն Վրաստանի և Ադրբեյջանի, Անդրֆեդերացիայի շտապ կազմավորման հարցում Հայաստանի ղեկավարությունն անվերապահորեն պաշտպանում էր Կովկասյան բյուրոյի քաղաքականությունը, քանզի համոզված էր, որ ֆեդերացիայի գաղափարը բխում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի շահերից: Հայաստանի իշխանությունները դրանում էին տեսնում երկիրը և ժողովրդին սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս հանելու միակ ճանապարհը:

- 1921 թ. ամբողջ ընթացքում Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններն աստիճանաբար ուժեղացնում էին իրենց քաղաքական ազդեցությունը խորհրդային հանրապետությունների, այդ թվում և Հայաստանի, թե ներքին, և թե արտաքին քաղաքականության մեջ: Եթե ներքին քաղաքականությանն առնչվող հարցերում ազգային հանրապետությունները, այնուամենայնիվ, զգալի ինքնուրույնություն ունեին, ապա արտաքին քաղաքականության հարցերում՝ այն հետևողականորեն աստիճանաբար իսպառ վերացվեց:

Սակայն զրկելով խորհրդային հանրապետություններին, այդ թվում և Հայաստանին, ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքից, Խորհրդային Ռուսաստանը միաժամանակ ստանձնել էր միջազգային ասպարեղում նրանց շահերը ներկայացնելու և պաշտպանելու պարտավորությունը:

- Խորհրդային Ռուսաստանի կուսակցական և պետական իշխանությունները 1921-1922 թթ. աստիճանաբար կյանքի էին կոչում ՌԿ(բ)Կ 10-րդ համագումարում որոշեցրած՝ «խորհրդային հանրապետությունների պետական միավորմանը» տանող քաղաքականությունը: Սակայն, խնդիրը դնելով հիմնականում ճիշտ, բոլշևիկյան կուսակցությունը իրականում որոշեցրեց ազգերի ձուլման, խորհրդային ազգային հանրապետությունների ներքին և արտաքին ինքնուրույնության իրավագրվման, դասակարգային և կուսակցական շահերը ազգային շահերից վեր դասելու քաղաքականություն, ինչը շղարշվում էր համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության շահերով:

1922 թ. երկրորդ կեսից Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցությունը, հատկապես նրա կենտրոնամետ թևը, Մտալինի գլխավորությամբ, որոշեց վերջ տալ խորհրդային որոշ հանրապետություններում նկատվող անջատողական տրամադրություններին, և այն խառնաշփոթ իրավիճակին, որ ստեղծվել էր այդ հանրապետությունների և Ռուսաստանի փոխհարաբերություններում:

Կոմունիստական կուսակցությունը օգոստոսից գործնական քայլերի դիմեց Ռուսական նախկին կայսրության տարածքի վրա առաջացած խորհրդային հանրապետությունների հետ ՌՍՖՍՀ-ի միջպետական փոխհարաբերությունները վերջնականապես կարգավորելու ուղղությամբ:

Հայաստանի ղեկավարությունը պաշտպանում էր ՌՍՖԽՀ-ի հետ պետական միավորման գաղափարը և ինչպես Անդրֆեդերացիայի կազմավորման, այնպես էլ Ռուսաստանի հետ միավորման հարցում առաջին պլան էր դնում տնտեսական շահերը, պատրաստ էր հանուն դրանց գնալ Հայաստանի ինքնիշխանության զգալի սահմանափակումների:

ԽՍՀՄ կազմավորման գործընթացը պաշտոնապես ավարտվեց 1922 թ. դեկտեմբերի վերջին: Խորհրդային չորս հանրապետությունների կողմից լիազորված պատվիրակությունների կոնֆերանսը դեկտեմբերի 29-ին հաստատեց ԽՍՀՄ կազմավորման մասին Հռչակագրի և Միութենական պայմանագրի նախագծերը: Հռչակագրում արձանագրվեց, որ ԽՍՀՄ-ը բաց է խորհրդային բոլոր հանրապետությունների համար, և նրա կազմավորումը վճռական քայլ է՝ մոտ ապագայում «Համաշխարհային Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն ստեղծելու ճանապարհին»:

Թեև, ի տարբերություն ստալինյան «ավտոնոմիզացիայի ծրագրի» ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը որակապես առաջընթաց քայլ էր, այնուհանդերձ՝ նրա ստեղծումը, կարծում ենք, հասունացած չէր:

Չանտեսելով խորհրդային հասարակարգում գոյություն ունեցող բացասական երևույթները, կոմունիստական կուսակցության ամենատիրությունը, նրա կողմից կազմակերպված բռնությունները, այլախոհության հետապնդումը և այլն, ԽՍՀՄ կազմում խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում Հայաստանը, պահպանելով ազգային պետականությունը, ունեին տարածքային ինքնավարության իրական կարգավիճակ, պաշտպանված էին արտաքին սպառնալիքներից, ստացան տնտեսական զարգացման լայն հնարավորություններ:

- Ստանձնելով իշխանությունը Հայաստանում հայ կոմունիստները գիտակցում էին, որ երկրում խորհրդային կարգեր հաստատելու գործընթացի հաջողությունն ամբողջությամբ կախված է լինելու Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից տրամադրվելիք սոցիալ-տնտեսական օգնության չափերից, դա էին դիտում Հայաստանի խորհրդային հանրապետության կայացման և գոյության միակ երաշխիքը:

Սակայն, 1920 թ. վերջին Ռուսաստանը հայտնվել էր սոցիալ-տնտեսական խորը ճգնաժամում: Համաշխարհային և քաղաքացիական պատերազմների հետևանքով երկիրը կորցրել էր ազգային հարստության ավելի քան քառորդ մասը: Այս ամենը նվազեցնում էր Ռուսաստանի առանց այն էլ սակավ հնարավորությունները խորհրդային հանրապետություններին, այդ թվում Հայաստանին բավարար չափով օգնություն տրամադրելու խնդրում:

Այն չնչին օգնությունը, որ խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին (մինչև փետրվարյան ապստամբությունը) մեծ դժվարություններով հասնում էր Հայաստան, հիմնականում տրամադրվում էր Կարմիր բանակի զորամասերին: Սակայն պետք է նշել, որ խորհրդային իշխանությունները մտահոգ էին նաև Հայաստանի բնակչության համար օգնություն հասցնելու խնդրով, այլ հարց է, թե որքանով էր դա նրանց հաջողվում: Եթե Հայաստանի խորհրդայնացումով հայ ժողովրդի մի հատվածը փրկվեց ֆիզիկական բնաջնջման թուրքական սպառնալիքից, ապա խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին նրա սոցիալ-տնտեսական դրությունն էլ ավելի վատթարացավ:

- 1921 թ. գարնանից Ռուսաստանի կառավարությունը գործունե միջոցներ ձեռնարկեց Հայաստանին մեծածավալ օգնություն հատկացնելու ուղղությամբ: Խորհրդային Հայաստանի ավերված տնտեսության վերելքն ապահովելու գործում նշանակալի դեր էր խաղալու նոր տնտեսական քաղաքականությունը, որը մշակվել էր Ռուսաստանում և կիրառվեց նաև Հայաստանում՝ հարմարեցված Հայաստանի առանձնահատկություններին:

1921 թ. երկրորդ կեսից Խորհրդային Ռուսաստանի օգնության ծավալներն ընդլայնվեցին: Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության տրամադրած վարկերով Հայաստանի համար անհրաժեշտ պարենամթերք, տնտեսական և արդյունաբերական տարբեր ապրանքներ ձեռք բերելու գործում մեծ աշխատանք էր կատարում ՌՍՖԽՀ կառավարությանը կից ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունը՝ Ս. Տեր-Պարբիեյանի ղեկավարությամբ:

Ռուսաստանի կենտրոնական մարմինները աջակցում էին ՀՍԽՀ իշխանություններին նրանց կողմից բարձրացված սոցիալ-տնտեսական բնագավառի գրեթե բոլոր հարցերում, և հնարավորինս օգնություն տրամադրում Հայաստանի բնակչությանը: Եվ եթե 1921 թվականին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրամադրված օգնությունը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվում էր երկրի սպառողական պահանջները բավարարելու, ժողովրդին կերակրելու համար, ապա՝ հատկապես 1922 թ. աշնանից, երբ որոշ չափով վերակենդանացավ և ոտքի էր կանգնում գյուղատնտեսությունը, հաղթահարվում էր սովը, Ռուսաստանի օգնությունն ուղղվեց Հայաստանի արդյունաբերական համալիրի վերականգնմանը, նոր արտադրամասերի կառուցմանը, հետևաբար՝ աշխատատեղերի ստեղծմանը, ինչը մեծ նշանակություն ուներ երկրի առաջընթացն ապահովելու համար:

1921-1922 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստանին օգնություն ցույց տվեց նաև մշակույթի, լուսավորության, գիտության, բժշկության և այլ բնագավառներում՝ փորձառու մասնագետներ, մեծ քանակությամբ օժանդակ գրականություն, բժշկական սարքավորումներ, դեղորայք և այլ նյութեր ուղարկելով Հայաստան: Ռուսաստանի կողմից տրամադրված բազմակողմանի օգնության շնորհիվ

1922 թ. վերջերին Հայաստանում հաղթահարվեց շուրջ 250 հազար բնակչություն ընդգրկող սովը, անցյալում էին մնում համաճարակային հիվանդությունները, աշխուժանում էր երկրի արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը, աստիճանաբար բարձրանում էր ժողովրդի կենսամակարդակը: Նշված ժամանակահատվածում փաստորեն դրվեց այն հիմքը, որի վրա զարգացավ և աննախադեպ հաջողությունների հասավ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը, գիտությունն ու մշակույթը խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում:

- 1921-1922 թթ. Խորհրդային Ռուսաստանի բնակչության մի զգալի մասը հայտնվել էր սովի ճիւղերում: Այն առավել մեծ չափերի հասավ Ռուսաստանի հատկապես մերձվոլգյան շրջաններում և ընդգրկեց մոտ 15 միլիոն մարդ:

Սովյալներին օգնելու գործի կազմակերպումը դարձավ Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Ինչպես աշխարհի մի շարք պետությունները, այնպես էլ Ռուսաստանին դաշնակից խորհրդային հանրապետությունները շտապեցին օգնության ձեռք մեկնել Ռուսաստանի մերձվոլգյան շրջանների սովյալներին: Շնորհակալ այդ գործին անմասն չմնաց նաև հայ ժողովուրդը, որը քաջ գիտեր թե ինչ է սովը, և չէր ուրանում ռուս ժողովրդի եղբայրական օգնությունը: Հայաստանի բնակչության անխտիր բոլոր խավերը շտապեցին իրենց սուղ միջոցներից բաժին հատկացնել Ռուսաստանի սովյալներին՝ նրանց օգտին փոխանցելով աշխատավարձի, մթերային օրապահիկների մի մասը, գյուղմթերքներ, կանխիկ դրամ և այլն: Գտնվելով սոցիալական ծանր կացության մեջ, հայ ժողովուրդը, այնուհանդերձ, իր սրտացավ վերաբերմունքը ցուցաբերեց Ռուսաստանի սովյալներին, և իր օգնության լուծան ներդրեց եղբայրակից ռուս ժողովրդին օգնելու համընդհանուր գործին:

- Հայաստանի և Ռուսաստանի 1920-1922 թթ. փոխհարաբերությունների պատմության հանգամանակից ուսումնասիրման արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը որպես անկախ ու ինքնիշխան պետություններ, միջազգային հանրության լիիրավ անդամներ, շարունակում են զարգացնել երկու երկրների և ժողովուրդների միջև պատմականորեն ձևավորված բարեկամական սերտ հարաբերությունները: Դրանք, ի տարբերություն 1920-1922 թթ. հարաբերությունների, կաշկանդված չեն կոմունիստական կուսակցության գաղափարական կապանքներով, հիմնվում են իրավահավասարության սկզբունքի վրա:

Երկու պետությունների միջպետական փոխհարաբերությունները կառուցվում են թե երկկողմանի, և թե բազմակողմանի պայմանագրերի և համաձայնագրերի հիման վրա: Նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների մեծ մասի հետ միասին Ռուսաստանը և Հայաստանը հանդիսանում են Խորհրդային Միության փլուզումից հետո 1991 թ. դեկտեմբերին կազմավորված Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) հիմնադիր անդամներ և ակտիվորեն մասնակցում են ԱՊՀ շրջանակներում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական և տնտեսական ինտեգրման գործընթացներին: Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև երկկողմանի առաջին պայմանագիրը՝ «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ անվտանգության» մասին, ստորագրվեց 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին Մոսկվայում: Հետագա տարիներին Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ստորագրվեցին տարբեր բնագավառներում համագործակցելու մասին տասնյակ համաձայնագրեր և պայմանագրեր: Ռուսաստանի ակտիվ և վճռական միջնորդության շնորհիվ ԼՂՀ - Ադրբեջան հակամարտության գոտում 1994 թ. գարնանը հաստատված հրադադարից հետո հայ-ռուսական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում արմատական բեկում կատարվեց. անշեղորեն զարգանալով, դրանք վերաճեցին ռազմաքաղաքական սերտ դաշինքի: 1995 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրվեց Հայաստանի տարածքում ռուսական ռազմակայան հիմնելու մասին հայ-ռուսական համաձայնագիր, որը ԱՊՀ երկրների միջպետական հարաբերությունների մեջ աննախադեպ փաստաթուղթ է: Համաձայնագիրը, որ ուղղված չէ որևէ երրորդ պետության դեմ, և կոչված է նպաստելու ԱՊՀ արտաքին սահմանների անվտանգության ապահովման գործին, ամրապնդեց ռուսական զորակազմի Հայաստանում գտնվելու իրավական կարգավիճակը, կարգավորեց հայ-թուրքական և հայ-իրանական սահմանները համատեղ պաշտպանելու խնդիրը: Մարտի 16-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը, որի ստորագրման օրն իսկ խորհուրդ է պարունակում (հիշենք 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը), վկայեց ռազմական ոլորտում երկու երկրների միջև փոխվստահության և սերտ համագործակցության մասին: Հայ-ռուսական ռազմական համաձայնագրին հաջորդեց երկու ժողովուրդների համար քաղաքական և բարոյական բացառիկ մեծ նշանակություն ունեցող ևս մեկ պատմական իրադարձություն՝ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի նախօրեին (1995 թ. ապրիլի 14-ին) Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դուման հատուկ որոշումով դատապարտեց 1915-1922 թթ. Օսմանյան Թուրքիայում հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին և, արտահայտելով իր խոր կարեկցանքը հայ ժողովրդին, ապրիլի 24-ը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Պետդումայի հայտարարության մեջ (որն ընդունվեց միաձայն) իրատեսորեն արձանագրվեց. «Իր պատմական

հայրենիքում եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով»:

Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջպետական փոխհարաբերությունները հիմնվում են 1997 թ. օգոստոսի 29-ին Մոսկվայում երկու հանրապետությունների նախագահների կողմից ստորագրված «Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» հիրավի պատմական պայմանագրի վրա: Հայ-ռուսական «Մեծ պայմանագիրը» որոշում է երկու պետությունների և քաղաքական, և տնտեսական, և մարդասիրական, և ռազմատեխնիկական համագործակցությունը: Նրանում ամրագրված է, որ Ռուսաստանը և Հայաստանը պարտավորվում են, կողմերից մեկին սպառնացող վտանգի դեպքում՝ փոխօգնության մասին: Հայ-ռուսական պայմանագրի, ինչպես նաև «Ռուս-հայկական համատեղ Հռչակագրի» ստորագրման կապակցությամբ ՌԴ նախագահ Բորիս Ելցինը հայտարարեց. պայմանագիրը ստորագրվել է «ռուս և հայ ժողովուրդների կամքով» և «համապատասխանում է երկու պետությունների կենսական և երկարաժամկետ շահերին, դա երկկողմանի հարաբերությունների որակապես նոր փուլ է, հարաբերությունների, որոնք հասել են ռազմավարական գործակցության մակարդակի»: 1997 թ. օգոստոսի 29-ին և 30-ին Մոսկվայում ստորագրված հայ-ռուսական պայմանագրերը հուժկու ազդակ հաղորդեցին Հայաստանի և Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը: Նոր հազարամյակի սկզբին Հայաստանը և Ռուսաստանը շարունակում են սերտ համագործակցել քաղաքական և ռազմական, սոցիալ-տնտեսական և գիտամշակութային ոլորտներում, ռազմավարական շահերից բխող միևնույն մոտեցումներն ու դիրքորոշումներն ունեն միջազգային հարաբերությունների, տարածաշրջանային բազմաբնույթ հիմնախնդիրների նկատմամբ, հանդիսանում են ռազմավարական դաշնակիցներ: